

NEMIS TILSHUNOSLIGIDA PREFIKSLARNING O'RGANILISHI VA ULARNING SO'Z YASASHDAGI ROLI

Tilovova Gavhar Abdaxatovna

Toshkent davlat agrar universiteti, Xorijiy tillar kafedrası dotsenti, f.f.f.d. PhD.

gavhar.tilovova@mail.ru

Tilabova Gulnora Abdiqatovna

Chirchiq davlat pedagogika universiteti, Nemis tili kafedrası o'qituvchisi

gulnoratilabova1989@gmail.com

Annotatsiya: *Ushbu maqolada nemis tilida prefikslar yordamida so'z yasash jarayoni, ularning morfologik, semantik va sintaktik xususiyatlari tahlil qilingan. Tadqiqot davomida Jakob Grimm, Hermann Paul, Valter Henzen, Wolfgang Fleischer, T. N. Höhle, Marga Reis va Ulrich Engel kabi olimlarning prefiksatsiya haqidagi qarashlari solishtirma-nazariy yondashuv asosida o'rganilgan. Prefikslarning fe'l ma'nosiga ta'siri, ularning semantik yuklanishi va so'z turkumini o'zgartirish imkoniyatlari aniqlangan. Maqolada, shuningdek, zamonaviy tilshunoslikdagi prefikslarning strukturaviy funksiyasi va kompozitsiya hamda derivatsiya o'rtasidagi oraliq hodisa sifatidagi roli yoritiladi.*

Kalit so'zlar: *prefiks, prefiksatsiya, derivatsiya, kompozitsiya, morfologiya, semantika, nemis tili, so'z yasash.*

Аннотация : *В статье рассматриваются особенности словообразования в немецком языке с помощью префиксов. Анализируются морфологические, семантические и синтаксические функции префиксов, а также их роль в изменении значения глаголов. Исследование опирается на труды таких учёных, как Якоб Гримм, Герман Пауль, Вальтер Хензен, Вольфганг Флейшер, Т. Н. Хёле, Марга Рейс и Ульрих Энгель. Особое внимание уделяется сравнению префиксации с деривацией и композицией, а также её позиции в современной немецкой морфологии.*

Ключевые слова: *префикс, префиксация, деривация, композиция, морфология, семантика, немецкий язык, словообразование.*

Abstract: *This article analyses the process of word formation through prefixes in the German language and explores their morphological, semantic, and syntactic functions. The study examines the theoretical perspectives of Jakob Grimm, Hermann Paul, Walter Henzen, Wolfgang Fleischer, T. N. Höhle, Marga Reis, and Ulrich Engel. It highlights the role of prefixes in modifying verb meanings and their contribution to word-class changes. Furthermore, the research discusses prefixation as an intermediate phenomenon between derivation and composition within modern German linguistics.*

Keywords: *prefix, prefixation, derivation, composition, morphology, semantics, German language, word formation.*

Til tizimining asosiy bo‘laklaridan biri – so‘z yasash tizimidir. Har qanday tilda yangi so‘zlarning paydo bo‘lishi, ma’no kengayishi yoki semantik o‘zgarishi tilning rivojlanish darajasini ko‘rsatadi. So‘z yasashning asosiy vositalaridan biri affiksatsiya bo‘lib, u ikki turga ajraladi: prefiksatsiya (so‘z oldi qo‘shimchalar yordamida yasash) va suffiksatsiya (so‘z oxiri qo‘shimchalar yordamida yasash). Mazkur maqolada prefikslar yordamida so‘z yasashning turlari hamda ularning vazifalari tahlil qilinadi.

Ma’lumki, prefikslar — ya’ni so‘z oldi qo‘shimchalari — tilshunoslikda har doim dolzarb tadqiqot mavzularidan biri bo‘lib kelgan. Ular haqida ko‘plab tilshunos olimlar turlicha qarashlarni ilgari surgan bo‘lib, bu hodisani tahlil etish jarayonida bir qator nazariy yondashuvlar shakllangan. Dastlabki tadqiqotlarda esa prefikslar kompozitsion usul orqali so‘z yasashning alohida turi sifatida talqin qilingan.

Hermann Paul va Jakob Grimm qarashlarida prefikslarning lingvistik talqini.

Nemis tilshunoslik tarixida prefikslar masalasi ko‘plab olimlar e’tiborini tortgan bo‘lib, bu hodisa so‘z yasashning muhim morfologik jarayonlaridan biri sifatida izchil tadqiq etib kelingan. H. Paul o‘zining “*Prinzipien der Sprachgeschichte*” (1880) asarida prefikslarni semantik, morfologik va funksional jihatdan keng ko‘lamda tahlil qiladi. *U ab-, an-, auf-, aus-, bei-, durch-, gegen-, hinter-, mit-, nach-, neben-, über-, unter-, um-, für-, vor-, wieder-, zu-* hamda *zwischen* kabi old qo‘shimchalarni o‘rganar ekan, ularning so‘z yasashdagi mahsuldorligi va fe’lning ma’no tizimiga qo‘shadigan semantik yukini batafsil izohlaydi [9, 233]. H. Paul, shuningdek, *her-, hin-, fort-, weg-, vorweg-, zusammen-, heran-, herauf* kabi tub (asliy) qo‘shimchalarni ham alohida e’tiborga olgan. Uning fikricha, bu turdagi qo‘shimchalar fe’l ma’nosining yo‘nalish, harakat bosqichi yoki natija jihatlarini o‘zgartiradi hamda so‘zning leksik va grammatik kategoriyasini aniqlashtiradi. Shu sababli, H. Paul prefikslarni semantik nuqtayi nazardan faol morfemalar sifatida baholaydi va ularning sintaktik funksiyalarini ham e’tibordan chetda qoldirmaydi.

J. Grimm esa “*Deutsche Grammatik*” asarida prefikslarni etimologik va tarixiy jihatdan tahlil qilib, ularni ko‘proq so‘z ildizi bilan fonetik va morfologik uyg‘unlikda shakllanadigan birliklar deb talqin etadi [4, 157]. J. Grimm uchun prefikslar so‘z yasashining diaxronik ko‘rinishi, tilning tarixiy qatlamida ildiz otgan morfemalar sifatida qiziqish uyg‘otgan.

Shu o‘rinda J. Grimm va H. Paul o‘rtasidagi yondashuv tafovuti yaqqol ko‘zga tashlanadi. J. Grimm prefikslarni tarixiy rivojlanish va fonetik moslashuv nuqtayi nazaridan izohlasa, H. Paul ularni ma’no o‘zgarishlari va til tizimidagi funksional dinamikasi asosida tushuntiradi. Bu ikki yondashuv o‘rtasidagi farq prefikslarning

tabiati, ularning semantik-morfologik roli va soʻz yasashdagi oʻrni haqida turli ilmiy qarashlarning shakllanishiga sabab boʻlgan.

Keyingi davr tadqiqotlarida, xususan Robert B. Dewell va Antje Roßdeutscher hamda T. Pross kabi olimlar H. Paulning semantik yondashuvini yanada rivojlantirgan holda, nemis feʼllaridagi prefikslarning fazoviy va kontseptual semantikasini tahlil qilganlar. Ularning tadqiqotlari prefikslarning leksik-semantik polisemiyasini aniqlash, shuningdek, ularning grammatik va pragmatik jihatlaridagi farqlarni ochib berishga qaratilgan.

Masalan, Robert B. Dewell “The Semantics of German Verb Prefixes” nomli monografiyada nemis feʼllaridagi prefikslar — *be-*, *ver-*, *er-*, *ent-*, *zer-*, *um-*, *über-*, *unter-*, *durch-* kabi — semantik jihatdan qanday faoliyat yuritishini tahlil qilgan. U prefikslarning faqat morfologik qoʻshimcha emas, balki maʼno va konstruktsion funksiyasini anglatuvchi morfemalar ekanligini ilgari suradi. Masalan: prefiks *ver-* feʼlga “oʻzgarish, yoʻqotish” kabi maʼno qoʻshishi mumkin, *be-* esa koʻpincha obʼektga yoʻnaltirilgan feʼl hosil qilishda qatnashishi mumkinligi koʻrsatilgan [2, 49]. Shu sababli, Robert B. Dewell olimi sizning prefikslar masalasiga kirish qismida “prefiksning soʻz yasashdagi funksiyasi”ni nazariy jihatdan asoslash uchun obroʻli manba boʻlishi mumkin.

Tillmann Pross va Antje Roßdeutscher, ular “Towards a correlation of form, use and meaning of German *ge-* prefixed predicative participles” maqolasida nemis tilidagi *ge-* bilan boshlanuvchi predikativ partisiplar (masalan “gekühlt”, “geöffnet” va hokazo) va *be-* prefiksi bilan bogʻliq partisiplar orasidagi maʼnofarqliliklarni koʻrib chiqqan. Masalan, maqolada *ge-* prefiksli partisiplar voqea natijasini (event → result) ifodalaydi, *be-* prefiksli esa shaxsga oid xususiyatni (individual property) ifodalashi mumkinligi” aytiladi [10, 58].

Geert Booij “Construction Morphology” va soʻz yasash nazariyasi doirasida affiksatsiya (qoʻshimchalar) va kompozitsiyaning (soʻz qoʻshish) oʻzaro aloqalarini muhokama qilgan. G. Booijga koʻra, tilshunoslikda prefiks va boshqa soʻz yasovchi vositalarni tahlil qilishda “konstruktsion morfologiya” yondashuvi (yaʼni soʻz strukturalari va ular semantikasi oʻrtasidagi aloqalar) muhim [1, 94].

Bundan tashqari, tilshunoslikda prefiksatsiya va umumiy soʻz yasash masalalariga oid koʻplab qisimli tadqiqotlar mavjud. Masalan, prefikslarning diaxronik (tarixiy) aspektini muhokama qilgan tadqiqotlarda Mechthild Habermann “Grammaticalization in German word-formation” [8, 243] nomli bobda nemis tilidagi prefiksli feʼllar va ularning grammatiklashuvi masalasini koʻrgan.

Valter Henzen va Wolfgang Fleischer qarashlarida prefikslarning soʻz yasashdagi roli.

V. Henzen prefikslarni tahlil etishda ularni kompozitsion soʻz yasash usuli doirasida farqlashga alohida eʼtibor qaratgan. Uning tadqiqotlarida prefikslar qadimgi

yuqori nemis tili (Althochdeutsch) davridan boshlab asl birikmalarning birinchi a'zolari bilan morfologik jihatdan bog'langan til elementlari sifatida talqin qilinadi [6, 37]. Olim prefikslarni so'z birikmasining dastlabki komponentlaridan grammatik jihatdan mustaqillashgan birliklar sifatida ko'rib, ularning semantik va sintaktik transformatsiya jarayonida tutgan o'rnini yoritadi.

V. Henzenning fikricha, prefikslar murakkab fe'llar hosil qilishda faollik kasb etadi va ayrim hollarda so'z turkumini o'zgartiruvchi xususiyatga ega bo'lishi mumkin. U bu holatni quyidagi misollar orqali asoslaydi: *be-seel(en)*, *ent-ziffer(n)*, *er-möglich(en)*, *verabschied(en)* va *zer-bomb(en)*. Mazkur misollarda prefikslar so'zning grammatik kategoriyasiga yoki semantik strukturasi sezilarli ta'sir ko'rsatadi, ya'ni ular fe'lning intensivligi, yo'nalishi yoki natijasini ifodalovchi element sifatida namoyon bo'ladi.

V. Fleischer esa prefikslarni yanada kengroq doirada baholab, ularni so'z yasashning uchinchi turi sifatida talqin qiladi. Unga ko'ra, til tizimida so'z yasashning uch asosiy mexanizmi mavjud: derivatsiya (affiksatsiya), kompozitsiya (so'z qo'shish) va prefiksatsiya [5, 122]. V. Fleischer prefikslarning bu ikki turdan farqli jihatini shundaki, ular murakkab so'zlarda so'z turkumini o'zgartirmaydi, balki so'zning semantik maydonini kengaytiradi yoki yo'naltiradi, deb tushuntiradi. Shu bois, u prefikslarni derivatsiya va kompozitsiya o'rtasidagi oraliq hodisa, ya'ni yarim mustaqil so'z yasovchi vosita sifatida tavsiflaydi.

V. Henzen va V. Fleischerning bu boradagi qarashlari prefikslarning morfologik mustaqilligi, semantik moslashuvchanligi va so'z yasashdagi o'ziga xos vosita sifatida shakllanishi haqidagi ilmiy tushunchalarni kengaytirgan. Ularning yondashuvlari prefikslarni faqat affiksatsiya tizimining bir qismi sifatida emas, balki til tizimida alohida strukturaviy daraja sifatida talqin etish zarurligini ko'rsatadi. Shu jihatdan, bu olimlarning ishlari prefikslarning so'z yasash jarayonidagi ko'p funksiyaliligini ochib beradi va zamonaviy morfologik tadqiqotlar uchun yangi nazariy asos yaratadi.

T. N. Höhle, Marga Reis va Ulrich Engel yondashuvlarida prefikslarning zamonaviy talqini.

Nemis tilshunosligida prefiksatsiya jarayonining nazariy talqinlari XX asrning ikkinchi yarmida yanada rivojlanib, uni morfologik va sintaktik nuqtayi nazardan chuqur tahlil qilishga yo'naltirilgan. Ushbu jarayonda T. N. Höhle, Marga Reis va Ulrich Engel kabi olimlarning izlanishlari alohida ahamiyat kasb etadi.

Tilshunos olim T. N. Höhle prefiksatsiya jarayonini ikki yoki undan kam erkin morfemadan tashkil topgan kompleks birlik sifatida talqin etadi. Uning fikricha, prefiksatsiya derivatsiya va kompozitsiya o'rtasidagi oraliq hodisa bo'lib, ularning farqlovchi mezon sifatida bog'lanish darajasini ajratib ko'rsatadi. Höhle prefiksatsiyada bog'lanishning yuqori darajada kechishini ta'kidlab, prefiks o'z ichiga erkin morfemani qamrab oladi, degan xulosaga keladi. Shu bois u prefiksatsiyani

kompozitsiyaning o'ziga xos ko'rinishi, ya'ni morfemalararo semantik va sintaktik integratsiya asosida yuzaga keluvchi birlik sifatida baholaydi [7, 74–78].

Marga Reis esa T.N. Höhlening ushbu nazariyasiga tanqidiy yondashadi. U prefikslarning so'z turkumini o'zgartirish xususiyatiga ega ekanligini qayd etadi va bu jarayonni sintaktik ekzosentriklik orqali izohlaydi [11, 55–59]. M.Reisning fikricha, prefikslar nutq qismlarini belgilashda mustaqil grammatik vazifani bajarmaydi, ammo ular so'zning umumiy semantik strukturasini o'zgartirish orqali yangi leksik birlik hosil qiladi. Shu sababli u prefikslarni kompozitsiya jarayonining alohida ko'rinishi sifatida baholaydi. M.Reisning yondashuvi prefikslarni o'rganishda morfologik va sintaktik chegaralarning noaniqligini ochib beradi va ularning tizimdagi funksional o'rnini qayta ko'rib chiqish zaruratini tug'diradi.

Ulrich Engel esa prefikslarning strukturaviy va funksional jihatlariga e'tibor qaratadi. U prefikslarni ikki asosiy turga ajratadi: ajraladigan (trennbare) va ajralmaydigan (untrennbare) old qo'shimchalar [3, 142–146]. U.Engelning bu tasnifi nemis tilidagi prefikslarning morfologik xatti-harakati, semantik roli hamda so'z ma'nosini o'zgartirish darajasini aniqlash imkonini beradi. Ajraladigan prefikslar, odatda, sintaktik jihatdan mustaqillikka moyil, ajralmaydiganlari esa morfologik jihatdan yaxlit birlik sifatida qaraladi. Ushbu yondashuv prefikslarning fe'l strukturasidagi joylashuvi, so'z tartibiga ta'siri va grammatik funksiyasini tushunishda muhim ahamiyatga ega.

Shunday qilib, T.N. Höhle, M. Reis va U. Engelning qarashlari prefiksatsiyaning morfologik va sintaktik chegaralarda shakllanuvchi ko'p qirrali hodisa sifatida talqin etadi. Ularning tadqiqotlari prefikslarni faqat affiksatsiya vositasi emas, balki so'z yasash va kompozitsiya tizimining murakkab elementi sifatida o'rganish zarurligini ko'rsatadi.

Xulosa. Nemis tilshunosligida prefikslarning o'rganilishi uzoq tarixga ega bo'lib, ularning lingvistik mohiyati turli yondashuvlar asosida izohlangan. Grimm prefikslarni tarixiy-etimologik jihatdan, H.Paul esa semantik-funksional nuqtayi nazardan talqin etgan. V.Henzen va V.Fleischer ularni morfologik mustaqil birlik sifatida baholab, so'z yasashda oraliq rol o'ynashini ko'rsatgan. Zamonaviy tilshunoshlar T.N.Höhle, M.Reis va U.Engel esa prefikslarni morfologik va sintaktik chegaralarda shakllanuvchi ko'p qirrali hodisa sifatida o'rganadilar. Shu bilan, prefiksatsiya nemis tilining so'z yasash tizimida eng faol va murakkab jarayonlardan biri ekanligi isbotlanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Booij G. Construction Morphology. Oxford: Oxford University Press, 2010
2. Dewell, Robert B.. The Semantics of German Verb Prefixes, John Benjamins Publishing Company, 2015. <https://doi.org/10.1075/hcp.49>

3. Engel U. Deutsche Grammatik. Edition, 2, Heidelberg. Julius Groos. 1988. -P. 888.
4. Grimm J. Deutsche Grammatik. Göttingen: Dieterichsche Buchhandlung, 1819–1837. -S. 157-163.
5. Fleischer W. Wortbildung der deutschen Gegenwartssprache. 3., überarbeitete Auflage. Leipzig: VEB Bibliographisches Institut, 1983. -S.122-126.
6. Henzen W. Deutsche Wortbildung. Tübingen: Niemeyer Verlag, 1965. -S. 37-40.
7. Höhle T. N. “Morphologische vs. syntaktische Wortbildung.” Zeitschrift für Sprachwissenschaft, 1, 1982, -S. 74–78.
8. Mechthild H. "12 Grammaticalization in German word-formation". Word-Formation - Language Contact and Diachrony, edited by Peter O. Müller, Susan Olsen and Franz Rainer, De Gruyter Mouton, 2025, pp. 243-263. <https://doi.org/10.1515/9783111420530-012>
9. Paul H. Prinzipien der Sprachgeschichte. Halle: Niemeyer, 1880 (5th ed. 1920). -S. 233-245.
10. Pross T., Roßdeutscher A., (2019) “Towards a correlation of form, use and meaning of German ge-prefixed predicative participles”, Glossa: a journal of general linguistics 4 (1): 93. doi: <https://doi.org/10.5334/gjgl.753>
11. Reis M. Zur Grammatik und Pragmatik von Infinitivkonstruktionen. Tübingen: Niemeyer, 1983. -S. 55-59.